

Lug'atning Turlari Va Ularning Inson Hayotidagi O'rni

Berdiyeva Barno Turdialiyevna,

O'zDJTU, Roman-german filologiyasi fakulteti, nemis tili fanlar kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Axborotlar jadal to'planib borayotgan asrimizda kerakli ma'lumotlarni tez va qulay tarzda olish uchun birinchi navbatda lug'atlarga murojaat qilamiz. Mutaxassisligimizdan qat'i nazar, unga doimo ehtiyojimiz tushadi. Ushbu maqolada lug'atning turlari va ularning inson hayotidagi o'rniga alohida to'xtalib o'tildi.

Kalit so'zlar: leksikografiya, tematik, terminologik, ensiklopediya, grafuka, morfema, ideografik, lug'at, ibora, kognitiv.

Lug'at tushunchasi. Turli manbalar lug'atga turlicha ta'rif beradi. *Lug'at*- ma'lum bir tamoyilga muvofiq tartibga solingan so'zlar (yoki morfemalar, iboralar, idiomalar va boshqalar) to'plamini o'z ichiga olgan va ularning ma'nosi, qo'llanilishi, kelib chiqishi, boshqa tilga tarjimasini va boshqalar haqida ma'lumot beruvchi ma'lumotnoma. Lug'at tuzishda muhim masala - materialning tartibi masalasidir. Ko'pincha, alifbo tartibida, ba'zan bir yoki boshqa tartibga solish tamoyillari bilan kombinatsiyada qo'llaniladi. Misol uchun, uyalar ko'p hollarda qo'llaniladi, ya'ni alifbo tartibini buzsa ham, umumiy ildiz bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni bitta "uya" (bir lug'at yozuvi ichida)ga birlashtirish. Aslida, bu holatlarda so'zlarning alifbo tartibidan ildizlarning alifbo tartibiga chekinish mavjud. Bu lug'atlarning ayrim turlari uchun, masalan, derivativ va etimologik lug'atlar uchun juda qulay bo'lib chiqadi. Teskari lug'atlarda alifbo prinsipidan maxsus foydalanish mavjud bo'lib, so'zlar alifbo tartibida so'zning bosh harfi bo'yicha emas, balki oxirgi harflari bo'yicha joylashtirilgan. Lug'at tilning o'ziga xos ensiklopediyasi bo'lib, tilshunoslik sohasidagi nazariy tadqiqotlar sohasida eng boy materiallarni taqdim etadi. Ko'pgina nazariy masalalar birinchi navbatda o'z yechimini lug'atda oladi. Lug'atlar tilshunoslik nazariyasi natijalarini hayotga tatbiq etadi va sinovdan o'tkazadi, ko'pincha lug'atlar hali o'rganilmagan muammolarning amaliy yechimlari bilan fandan oldinda turadi. Leksikografik tavsiflarning o'zi lingvistik tahlil natijalarini o'z ichiga oladi va shuning uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Har bir lug'atda tuzuvchi ham, foydalanuvchi ham shug'ullanishi kerak bo'lgan leksikografiyaning asosiy tushunchalari va atamalari bilan tanishib chiqamiz. Zamonaviy ma'noda lug'at - bu bir xil darajadagi til birliklarining (odatda so'zlarning) tartiblangan (tizimlashtirilgan) ro'yxati ma'lum lingvistik sharhlar, talqinlar va boshqalar bilan, odatda alohida kitob yoki turkum ko'rinishida bo'ladi. Shunday qilib, biz atamaning asl tor ma'nosi (so'zlar yig'indisi) endi keng tushunilganini ko'ramiz: so'zlar shart emas, chunki bular morfema yoki frazeologik birliklarning lug'atlari va boshqalar bo'lishi mumkin. Biz "lug'at" tushunchasini ta'riflashda yana uchta fikrni ta'kidlaymiz: tartiblash - tavsiflangan birliklar topish tezligi yoki boshqa maqsadlar uchun ma'lum bir tarzda joylashtirilgan: ko'pincha alifbo tartibida, lekin lug'atni tashkil qilishning boshqa usullari ham bo'lishi mumkin (ichki, chastota, semantik va boshqalar), biz keyinroq muhokama qilamiz; lingvistik sharh - so'z tavsifining u yoki bu tomoni (imlo, talaffuz, qo'llanish, ta'lim, semantika va boshqalar); odatda alohida kitob shaklida - ammo lug'at darslik yoki boshqa kitobning ilovasi ham bo'lishi mumkin (birinchi lug'atlar xuddi shunday edi). Materialni joylashtirishning alifbo bo'lmagan tamoyillari orasida eng muhimi leksik birliklar bilan ifodalangan tushunchalarni sistematika (mantiqiy tasniflash) tamoyilidir. Aynan shu tamoyil asosida ideografik lug'atlar («mafkuraviy» yoki «tematik» lug'atlar deb ham ataladi) tuziladi. Tushunchalarning u yoki bu mantiqiy tasnifi ishlab chiqilgan va lug'atga kiritilishi kerak bo'lgan barcha narsalar ushbu tasnifning sarlavhalari ostida joylashgan. Ideografik lug'atlar ikki va ko'p tilli bo'lishi ham mumkin. Lug'atlarni tuzish juda qiyin ish. So'z, uning ma'nolari va qo'llanilishi, grammatik va fonetik xususiyatlari haqidagi umumiy lingvistik qoidalarga qo'shimcha ravishda, lug'atlarni tuzish texnikasini bilish va lug'at tarkibini tushunish kerak: 1) lug'at, ya'ni lug'atlar tanlovi (bosh so'zlar) o'zaro murojaatlar va havolalar bilan; 2) ma'lum bir lug'atning ma'nolarini ajratib ko'rsatish; 3) so'zlarga va

ularning ma'nolariga stilistik, grammatik va fonetik izohlar yoki belgilar; 4) tasviriy misollar, 5) idiomatik va frazeologik birikmalar; 6) tarjima (ko'p tilli lug'atlarda) yoki talqin (tushuntirish - bir tilli lug'atlarda).

Leksikografiya(yunoncha leksikosdan - va so'ziga ishora qiladi...*grafika*) - tilshunoslikning kompilyatsiya qilish amaliyoti va nazariyasi bilan shug'ullanadigan bo'limi. Amaliy shakllarni ishlab chiqishda leksikografiya turli xalqlarda 3 ta o'xshash davr ajratiladi: 1) so'zgacha bo'lgan davr. Asosiy vazifa - tushunarsiz so'zlarni tushuntirish; 2) ilk so'z boyligi davri. Asosiy vazifasi adabiy tilni o'rganish bo'lib, u ko'plab xalqlar uchun so'zlashuv nutqidan farq qiladi; 3) rivojlanish davri leksikografiya milliy adabiy tillarning rivojlanishi bilan bog'liq. Asosiy vazifa - tilning lug'at tarkibini tavsiflash va normallashtirish, jamiyatning til madaniyatini oshirish. Zamonaviy leksikografiya ma'lum bir davr jamiyati haqidagi bilimlar to'plamini qayd etadigan lug'atlarning muhim ijtimoiy funksiyasini ta'kidlaydi. Leksikografiya lug'atlarning tipologiyasini ishlab chiqadi. Monolingual leksikografiya (tushuntirish va boshqa lug'atlar), ikki tilli leksikografiya (tarjima lug'atlar) alohida ajralib turadi: ta'lim leksikografiyasi (til o'rganish uchun lug'atlar), ilmiy-texnikaviy leksikografiya (terminologik lug'atlar). Terminologik lug'atlar - bu bilim yoki faoliyatning bir yoki bir nechta maxsus sohalari terminologiyasini o'z ichiga olgan lug'atlar. Har qanday lug'at lug'at yozuvlaridan iborat. Lug'at yozuvi lug'atning asosiy tarkibiy birligidir; lug'atdagi sarlavha birligini tushuntiruvchi va uning asosiy xususiyatlarini tavsiflovchi matn. Lug'at yozuvining tuzilishi lug'atning vazifalari bilan belgilanadi. Ammo har qanday lug'atning lug'at yozuvi bosh so'z bilan boshlanadi [boshqa tarzda: bosh so'z, lemma, qora so'z (odatda bosh so'zni belgilaydigan qalin turdan)]. Sarlavhali yozuvlar to'plami lug'atni yoki lug'atning chap tomonini tashkil qiladi. Lug'atning o'ng tomoni sarlavha birligini tushuntirib beradi. Izohlovchi lug'atning o'ng qismi, qoida tariqasida, zonalarni o'z ichiga oladi: so'zning grammatik xususiyatlari, talqini, ma'no turi (to'g'ridan-to'g'ri, ko'chma); rasmlar (iqtiboslar, so'zlar); hosila uyasi; "zarhomb" deb ataladigan qism (frazeologizmlar) va boshqalar. Har bir lug'at uchun o'ng qismning zonalari ishlab chiqilgan. Barcha lug'at yozuvlarining yig'indisi lug'at korpusini tashkil qiladi. Korpusga qo'shimcha ravishda har qanday lug'atda so'zboshi, "Lug'atdan qanday foydalanish kerak" bo'limi mavjud (ba'zi sabablarga ko'ra uni hech kim o'qimaydi); shartli qisqartmalar ro'yxati va boshqalar. Lug'at muammosi leksikografiyada markaziy masalalardan biridir, chunki so'zlarni tanlash lug'at turini ham, so'zlarni tavsiflash xususiyatini ham belgilaydi. Masalan, me'yoriy izohli lug'atda faqat adabiy tilning so'zlari lug'at tarkibiga kiradi, shuning uchun soxta lug'at chiqarib tashlanadi: xalq tili, jargon, sheva so'zlari. Orfoepik lug'atning lug'ati faqat qiyinchilik va talaffuz variantlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Lug'atlar har xil turda bo'lishi mumkin. Avvalo, ular aniq ikki guruhga bo'linadi: ensiklopedik va lingvistik. Ensiklopediya va ensiklopedik lug'atlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular so'zlarni emas, balki ma'lum so'zlar bilan ifodalangan voqelikni (ob'ektlar va shaxslar, hodisalar va tushunchalar) tushuntiradi. Ensiklopediya so'zi qadimgi yunonlardan kelib chiqqan bo'lib, ular tomonidan "bilim doirasi", "bilimning butun doirasida o'rganish" degan ma'noni anglatadi. Har qanday ta'lim darajasidagi har qanday o'quvchi ensiklopediyadan qiziqqan mavzu bo'yicha kerakli ma'lumotlarni topishi mumkin. Ensiklopediya o'z-o'zini tarbiyalashning muhim vositasidir. Bu ensiklopediyaning tuzilishini, materialni yoritishning mazmuni va tamoyillarini belgilaydi. Umumjahon ensiklopediyalar va ensiklopedik lug'atlar bilan bir qatorda falsafa, tarix, texnologiya, matematika, fizika, qishloq xo'jaligi, tibbiyot, konchilik, diplomatiya, pedagogika, adabiyot va boshqa ko'plab sohalarga oid ensiklopediyalar va qomusiy lug'atlar mavjud. Bular maxsus ensiklopediyalar va ensiklopedik lug'atlardir. Ularning vazifasi tegishli bilim, san'at, ishlab chiqarish va hokazo sohasi tushunchalarini (hodisalar o'zini) ma'lum bir doirada tushuntirish, bu tushunchalarni bildiruvchi so'zlarni alifbo tartibida joylashtirishdir. Lug'atda tasvirlangan so'zlar (lug'atlar) soni lug'at hajmi. Odatda lug'at hajmi haqida ma'lumot lug'atning sarlavha sahifasida yoki izohida beriladi. Lug'atga kirish komponentlari to'plami lug'at turiga qarab belgilanadi. Misol uchun, komponentlarning eng to'liq to'plami tushuntirish lug'atlarida, eng kami - imlo va shunga o'xshash bir tomonlama lug'atlarda keltirilgan. Ba'zi tushuntirish yoki o'quv lug'atlari shunchalik ko'p tavsif parametrlarini qamrab oladiki, ularning har biri maxsus zonada (vizual, grafik jihatdan) ajralib turadi: grammatika zonasi, moslik zonasi, ma'no zonasi, rasmlar zonasi va boshqalar. Lug'atlar tipologiyasi. Lug'atlarning tipologiyasi ideal lug'at (ya'ni lug'at turi, namunasi sifatida) tushunchasiga asoslangan ilmiy tasnifdir. Biroq, u odatda amaliy asosda qurilgan, ya'ni, mavjud lug'atlar bo'yicha. Shuning uchun biz bu ma'noda lug'atlarning ilmiy tipologiyasi haqida emas, balki faqat

uni qurish tamoyillari haqida gapirishimiz mumkin. Shunday qilib, lug'atlarni tasniflashning bir nechta yo'nalishlari yoki parametrlari mavjud bo'lib, biz ularni asos qilib olamiz: *lingvistik, semiotik, rasmiy va ijtimoiy-pragmatik*.

Lug'atlarning inson hayotidagi o'rni. Bizning zamonamizda, ilm-fan taraqqiyoti asrida, axborotning jadal to'planishi sharoitida bilimning barcha sohalari bo'yicha nashrlar oqimi keskin ortib bormoqda. Bularning barchasi ilmiy, amaliy yoki kognitiv xarakterdagi ishonchli ma'lumotlarni tez va qulay olish uchun mo'ljallangan turli xil ma'lumotnoma adabiyotlarining ahamiyatini beqiyos oshiradi. Hozirgi vaqtda lug'atlarsiz, ma'lumotnomalarsiz qilish mumkin emas, chunki ular alifbo tartibida joylashtirilgan ulkan insoniy bilimlarni o'z ichiga oladi. Lekin har doim ham odam o'z nutqida madaniyatli bo'la olmaydi. Barcha bilimlarni, ayniqsa, nutq madaniyatiga oid bilimlarni boshlang'ich sinfdan olish kerak. Shunday qilib, balog'at yoshida u allaqachon savodli bo'ladi va qo'shimcha bilim manbalaridan foydalanish uning muhitiga, kasbiga va boshqalarga asoslanadi. Tilning rivojlanishi bilan birga uning me'yorlari ham takomillashtiriladi. Adabiy til me'yorlarini bir marta o'rganishning iloji yo'q, nutq madaniyatini muntazam oshirib borish zarur. Bunday hollarda yordam uchun turli lug'atlarga murojaat qilishadi.

Hozirgi vaqtda lug'at ishining quyidagi yo'nalishlarini ajratish mumkin:

- A) ikki tilli leksikografiya, eng avvalo, tillararo muloqot funksiyasi bilan bog'liq;
- B) ona tili va ona tili bo'lmagan tilni o'rgatish funksiyasi bilan bog'liq o'quv leksikografiyasi;
- C) tilning lug'at, semantika, grammatikasini ilmiy o'rganish va tavsiflash funksiyasini bajaradigan tavsif yoki akademik leksikografiya;
- D) har xil turdagi me'yoriy lug'atlar yaratish, tegishli murojaat funksiyasini bajaradigan leksikografiyani normallashtirish (tartibga solish).

Har bir lug'at faqat ma'lumotnoma emas, balki nazariy tilshunoslik bilan bir xil ilmiy maqomga ega bo'lgan tilning muayyan bo'limiga oid nazariy insho hamdir. Shuning uchun lug'at eng muhim o'quv qurolidir. Lug'at nafaqat vaqt va kuchni tejaydi, oldingi avlodlar tomonidan to'plangan bilimlarga yo'l ochadi, balki buni didaktikaning eng muhim talabiga muvofiq amalga oshiradi. Shuning uchun har qanday lug'at, birinchi navbatda, o'rganish uchun mo'ljallangan ishdur. Bu xususiyat maxsus o'quv lug'atlarida eng aniq namoyon bo'ladi.

Xulosa. Lug'atlar va ma'lumotnomalar hayotimizning doimiy hamrohi bo'lib, bilimimizni kengaytirish, til madaniyatimizni yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Ular haqli ravishda sivilizatsiya yo'ldoshlari deb ataladi. Lug'atlar chinakamiga milliy tilning bitmas-tuganmas xazinasidir. Aynan lug'atlar xalq taraqqiyotining moddiy va ma'naviy madaniyat sohasidagi muvaffaqiyatlarini aks ettirishga da'vat etilgan. Fransuz lug'atshunosi Alan Rey "zamonaviy sivilizatsiya lug'at sivilizatsiyasi" deb to'g'ri ta'kidlagani ajablanarli emas. Bu bilan u lug'atlarning zamonaviy dunyoda hayotimizning barcha jabhalariga kirib borishi muhim rolini ta'kidlamog'chi edi. Mashhur fransuz yozuvchisi Anatol Frans shunday yozgan edi: "Lug'atlar alifbo tartibida butun koinotdir! O'ylab qarasangiz, lug'at kitoblar kitobidir. U boshqa barcha kitoblarni o'z ichiga oladi, siz ularni faqat undan chiqarib olishingiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islomov I. Bobojonov SH. "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" 2007-2009.
2. Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. "O'zbek tili iboralari o'quv lug'ati" 2007-2009.
3. Xojiev A. Explanatory dictionary of linguistic terms. - T .: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2002.
4. Gak VG, Royzenblit E.B .. Frantsuz va rus tillarini qiyosiy o'rganish bo'yicha insholar. - M.: Oliy maktab, 1965.-243b.

5. Abdukhalilova, D. (2019). The formation of double words and their place in linguistics. In Proceedings of the scientific-practical conference" Young philology of Uzbekistan-2019 (Vol. 1, No. 30, pp. 172-173).
6. Sanakulov, Z. Linguistic Classification of Word-Forming Units in German and Uzbek: in the Confrontational Aspect. ACTA NUUZ, 1(4), 2020. 81-86s.
7. Ruscha-o‘zbekcha yuridik tezaurus. Tuzuvchilar: O.R. Sulaymanov, Sh.T. Ziyamuxamedova. - Toshkent, 2011. - 278 b.
8. Sanakulov, Z. Linguistic Classification of Word-Forming Units in German and Uzbek: in the Confrontational Aspect. ACTA NUUZ, 1(4), 2020. 81-86s.
9. Vikipediya materiallari.